

Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ● ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ● ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ● ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ● ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Τρέσιος († 1840) και η «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ● ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ● ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΙΩΤΗΣ, Το τυπογραφείο και «Βεργατικό Εκδοτικό "Το Άστρο"»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κοινοματικού τυπογραφείου (1927-1931) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ● ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφασιομένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Λαγείο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκων της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Γεώργιος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβεντής, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάκης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητριάδης, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρθάκα, Ελένη Γιαρά

37

ΑΘΗΝΑ 2019-2020

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ

doi: [10.12681/mnimon.36777](https://doi.org/10.12681/mnimon.36777)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΛΕΜΗ Π. (2024). ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 37, 159-170.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.36777>

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ❖ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ❖ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ❖ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ❖ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ❖ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ❖ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ❖ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ❖ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Έταρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μάτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλληρ, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοὶ καὶ ταυτότητες, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Θα ήθελα ξεκινώντας να ευχαριστήσω τους οργανωτές της σημερινής συνάντησης για την τιμητική πρόσκληση και να σας ομολογήσω ευθύς εξαρχής το αμάρτημά μου, στο οποίο συνένοχος είναι ο Χρήστος Λούκος. Με δική του παρακίνηση δεν πρόκειται να σας εκθέσω τα πορίσματα μιας καινούργιας έρευνας, αλλά θα χρησιμοποιήσω τη συνάντηση αυτή ως ευκαιρία για να σας παρουσιάσω επιγραμματικά τη δουλειά που κάνουμε στο Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», στο Μουσείο Μπενάκη, καθώς και ορισμένα συγκεντρωτικά στοιχεία για το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα.

Το Βιβλιολογικό Εργαστήρι ξεκίνησε τη διαδρομή του το 1986 ως άτυπος φορέας, υπό τη φιλόξενη στέγη του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, του ΕΛΙΑ, για να πλαισιώσει τα πολυπληθή ερευνητικά και εκδοτικά βιβλιολογικά σχέδια του Φίλιππου Ηλιού, που υποκατέστησε, μόνος, σχεδόν με αποκοτιά, τους επίσημους θεσμούς, τους οποίους θα ανέμενε κανείς στον ρόλο του εθνικού βιβλιογράφου. Στην περίπτωση του –ενός εκ των πραγμάτων περιθωριοποιημένου αριστερού που επιζητούσε την ιστορική κατανόηση της νεοελληνικής κοινωνίας– η βιβλιογραφία ήταν απολύτως συστατικό μέρος του ιστοριογραφικού σχεδίου. Για λόγους αμυντικούς και ουσιαστικούς, η νέα και ριζοτόμα συνθετική προσέγγιση, πράξη εξόχως πολιτική, έπρεπε να θωραχιστεί με τη μέγιστη δυνατή τεκμηρίωση.

* Εμπρόθετα δημοσιεύεται εδώ χωρίς περαιτέρω επεξεργασία η ανακοίνωση στη συνάντηση της Λευκωσίας, τον Οκτώβριο του 2014. Σε αγκύλες προστέθηκαν όσα κρίθηκαν απαραίτητα, προκειμένου να επικαιροποιηθεί η παρουσίαση του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού», τα οποία, ωστόσο, δεν διαφοροποιούν κατά τρόπο αξιόλογο την εικόνα του εκδοτικού τοπίου τον 19ο αιώνα. Μια συντομειμένη μορφή της σκιαγράφησης της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής τον 19ο αιώνα έχω στο μεταξύ δημοσιεύσει στην *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, επιμ. Joep Leerssen, Άμστερνταμ, Amsterdam University Press, 2018, τ. II, σ. 1045-1046 (με τίτλο: «Publishing ventures / Periodicals: Greece»).

Με τη συνδρομή, λοιπόν, λίγων συνεργατών, υπό ομολογουμένως αντίξοες συνθήκες, αλλά με τη διαρκή συμπαράσταση του Μάνου Χαριτάτου –ο οποίος συγχρόνως και σε συνδυασμό με τη δική μας προσπάθεια δημιουργούσε στο ΕΛΙΑ μια άτυπη εθνική βιβλιοθήκη, τη μεγαλύτερη συλλογή ελληνικών εντύπων του 19ου αιώνα– επιδοθήκαμε στα δύο μείζονα προγράμματά μας: τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής αναδρομικής βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα και τη δημιουργία ηλεκτρονικής βάσης για το σύνολο των συνδρομητών των ελληνικών βιβλίων. Αν και ο θάνατος του Φίλιππου δεν επέτρεψε να ολοκληρωθούν τα προγράμματα αυτά, απέδωσαν πάντως, μεταξύ άλλων, τον μνημειώδη πρώτο τόμο της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα*, το 1997 (Βιβλιολογικό Εργαστήρι – ΕΛΙΑ). Καλύπτει τα έτη 1801-1818 και με τις εκτενείς εσωτερικές περιγραφές όλων των εντύπων, την αποδελτίωση αγγελιών και βιβλιοκρισιών του σύγχρονου Τύπου καθώς και την ενσωμάτωση κάθε σχετικής πληροφορίας (τιμή, τιράζ, τίτλοι πρωτοτύπων των μεταφρασμένων έργων), προσφέρει στον χρήστη το συνολικό πλαίσιο για τη μελέτη της παραγωγής και της πρόσληψης του βιβλίου. Εξάλλου, στα κεκτημένα μας είναι και η εντυπωσιακή ηλεκτρονική βάση των 930.000 συνδρομητών ελληνικών βιβλίων, που αντιστοιχούν σε περίπου 2.600 καταλόγους, από τον πρώτο γνωστό κατάλογο του 1749 ως το 1922. Έργο υποδομής μοναδικό ομολογουμένως για τα ελληνικά δεδομένα, αναμένεται σύντομα να γίνει κοινό κτήμα. Προσφέρεται για την ιστορική προσέγγιση του εγγράμματος ελληνόγλωσσου κοινού σε έναν χρονικό ορίζοντα δύο περίπου αιώνων, με τις κατανομές του στον γεωγραφικό και τον κοινωνικό χώρο, και στοιχεία χρήσιμα για βιογραφικές, ονοματολογικές και άλλες πολύπλευρες ζητήσεις. Απλώς να επισημάνω στο σημείο αυτό ότι 9.500 περίπου είναι οι πράξεις συνδρομής με τόπο διαμονής ή καταγωγής του συνδρομητή την Κύπρο. Και να υπογραμμίσω ότι βιβλιογραφία και συνδρομητές εικονογραφούν αναμφίβολα το είδος της ιστορίας του βιβλίου που υπηρετούσε ο Φίλιππος Ηλιού: το βιβλίο ιδωμένο στις πολλαπλές του διαστάσεις, εμπόρευμα και πνευματικό αγαθό, ηχεί των κορυφών αλλά και των μέσων όρων, μέσο αναπαραγωγής των ιδεολογικών συστημάτων αλλά και μέσο ανατροπών και ρήξεων, η δε ιστορία του ως ιστορία των συλλογικών νοοτροπιών και ως κοινωνική ιστορία της παιδείας.

Η μετονομασία του Εργαστηρίου σε «Βιβλιολογικό Εργαστήρι “Φίλιππος Ηλιού”» υπήρξε η αυτονόητη απάντηση στην πρόκληση του θανάτου του ιδρυτή του, τον Μάρτιο του 2004. Με τον νέο λογότυπο κυκλοφόρησε από το ΕΛΙΑ το 2006 ένας ακόμη καρπός της κοινής μας εικονοσαστούς διαδρομής: η τετράτομη *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, που

ήρθε να καλύψει την terra incognita του 19ου αιώνα και να ικανοποιήσει παλαιότατο αίτημα της ιστορικής και φιλολογικής έρευνας, επιχειρώντας για πρώτη φορά τη συνολική καταγραφή των ελληνικών εντύπων των μεταοθωνικών χρόνων.

Εν τω μεταξύ, από το 2006 τα βιβλιολογικά σχέδια και οι ημιτελείς πραγματώσεις βρήκαν την ομόθυμη υποστήριξη του Μουσείου Μπενάκη, το οποίο τα ενέταξε στα προγράμματά του. Στη νέα αυτή φάση, με δική μου ευθύνη και συνεργάτριες την Αναστασία Μυλωνοπούλου και την Ειρήνη Ριζάκη, οι προσπάθειες επικεντρώθηκαν στην αναβάθμιση της ηλεκτρονικής βάσης της Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα, προκειμένου να δημοσιοποιηθεί στο διαδίκτυο, και στην αξιοποίηση των βιβλιολογικών καταλοίπων του Φίλιππου Ηλιού.

Από το 2008 ο ηλεκτρονικός κατάλογος της Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα είναι πλέον προσιτός στον διαδικτυακό τόπο του Μουσείου (www.benaki.gr/bibliology). Βασικό εργαλείο για ιστορικούς και φιλόλογους, βιβλιοθηκονόμους, συλλέκτες αλλά και φιλέρευνους χρήστες, περιλαμβάνει όλα τα βιβλία και φυλλάδια σε ελληνική γλώσσα, ανεξαρτήτως του χώρου όπου εκδόθηκαν, και λειτουργεί ως συλλογικός κατάλογος και ως γενικό ευρετήριο της αντίστοιχης παραγωγής. Οι εγγραφές συνοδεύονται από την ένδειξη του συνόλου των ελληνικών ή ξένων βιβλιοθηκών, στις οποίες έχουν εντοπιστεί αντίτυπα του κάθε εντύπου (ο λόγος εδώ για εκατοντάδες χιλιάδες αντίτυπα σε εκατοντάδες βιβλιοθήκες), αλλά και την ηλεκτρονική διεύθυνση των ψηφιοποιημένων αντιτύπων που είναι διαθέσιμα στο διαδίκτυο, επιτρέποντας την άμεση πρόσβαση στα έντυπα καθαυτά.

Άλλωστε, από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού στο Βιβλιολογικό Εργαστήρι εκδώσαμε, το 2008, τόμο με αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων, το 2011 τον δεύτερο τόμο της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα* στο πρότυπο του πρώτου, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος και το 2013 τη δίτομη συναγωγή επιφυλλίδων του Κ. Θ. Δημαρά *Λόγια περί μεθόδου*, την ανθολόγηση του οποίου είχε προλάβει να κάνει ο Φίλιππος. Τα δύο τελευταία υπήρξαν συνέκδοση του Μουσείου Μπενάκη και του MIET.

Παράλληλα με τη διαρκή ενημέρωση του ηλεκτρονικού καταλόγου της Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα, τελειώνουμε τις μέρες αυτές την ηλεκτρονική καταλογογράφηση της δελτιοθήκης μας για τα βιβλιογραφημένα ελληνικά μονόφυλλα και τους χάρτες του 19ου αιώνα, ετοιμάζεται προς έκδοση από τη συνεργάτιδά μας Σάντρα Βρέττα, σε σύμπραξη με το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, η νέα Σμυρναϊκή Βιβλιογραφία, ενώ συνεχίζεται για τα οθωνικά χρόνια το εγχείρημα της Ελληνικής Βιβλιογραφίας, με τις προδιαγραφές των δύο πρώτων τόμων· αυτή τη

στιγμή στοιχειοθετείται ο τόμος με τα βιβλία και τα φυλλάδια των χρόνων 1833-1844, που ελπίζουμε να κυκλοφορήσει εντός του 2015.

[Ο τόμος αυτός, πρώτος των οθωνικών χρόνων, κυκλοφόρησε τελικά την άνοιξη του 2016 ως συνέκδοση επίσης του Μουσείου Μπενάκη και του ΜΙΕΤ. Άλλωστε, στον ηλεκτρονικό μας κατάλογο το 2015 προστέθηκαν τα βιβλιογραφημένα ελληνικά μονόφυλλα των χρόνων 1801-1863 (πρβλ. και την ηλεκτρονική έκδοση *Τα Τετράδια Εργασίας του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού, αρ. 1: Σάντρα Βρέττα, Βιβλιογραφημένα ελληνικά μονόφυλλα (1800-1863). Συνοπτική αναγραφή*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» – Μουσείο Μπενάκη, Μάιος 2015 <https://www.benaki.org/images/landings/filippos-iliou/monofyllatelikogiaINTERNET.pdf>) και το 2017 τα σαμιακά μονόφυλλα των χρόνων 1851-1863, που παρουσίασε στο μεταξύ ο Χρίστος Λάνδρος (έκδοση ΓΑΚ – Αρχαία Νομού Σάμου, 2016). Τέλος, στον ίδιο ηλεκτρονικό κατάλογο άρχισαν επίσης να ενσωματώνονται οι εγγραφές που αφορούν τους 15ο-18ο αιώνες, οι οποίες έχουν συγκροτηθεί με βάση το έργο του Θωμά Παπαδόπουλου *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci. – 1800). Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις* (Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1984) και κοινοποιήθηκαν στο διαδίκτυο τον Μάιο του 2017 ως ένα ακόμη έργο εν προόδω. Σχεδιάζεται η συμπλήρωσή τους, κατά το πρότυπο του 19ου αιώνα, μία ακόμη συμβολή στην αρτίωση της ελληνικής εθνικής αναδρομικής βιβλιογραφίας. Ας σημειωθεί ότι αυτή τη στιγμή –Ιούλιος 2019– ο ηλεκτρονικός μας κατάλογος περιέχει 65.000 συνολικά εγγραφές: 15ος-18ος αιώνας: 6.756 τόμοι, 19ος αιώνας: 47.725 τόμοι [οι 2.900 αποτελούν προσθήκες στις υπάρχουσες βιβλιογραφίες] και 10.500 βιβλιογραφημένα μονόφυλλα της περιόδου 1801-1863. Όσο για τους συνδρομητές, η απαραίτητη αναβάθμιση του λογισμικού, προκειμένου να γίνει η κοινοποίηση στο διαδίκτυο, δυστυχώς εκκρεμεί ακόμη, αλλά χάρη στο «Πρόγραμμα Ενίσχυσης Επιστημονικών Εταιρειών» του Κοινωνικού Ιδρύματος Ιωάννης Σ. Λάτσης δημιουργήθηκε μια πρόσθετη βάση δεδομένων (Microsoft Access), η οποία σήμερα περιλαμβάνει 178 νέους καταλόγους συνδρομητών των χρόνων 1831-1911 (55.300 εγγραφές).

Η φιλόξενη πλαisiώση του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου από το Μουσείο Μπενάκη έληξε τυπικά τον Φεβρουάριο του 2017 με την εξόχως γενναιόδωρη εκ μέρους του Μουσείου δωρεά του Εργαστηρίου στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, σε χώρο της οποίας λειτουργεί πλέον από τον Δεκέμβριο του 2018 (στο Βαλλιάνειο κτήριο), ενώ ο ηλεκτρονικός κατάλογός μας εξακολουθεί να διατίθεται στον ιστότοπο του Μουσείου. Η διαδρομή του Εργαστηρίου επί τρεις δεκαετίες και η νέα του ένταξη παρουσιάστηκε σε εκδήλωση που οργανώθηκε στο Μουσείο Μπενάκη στις 3 Δεκεμβρίου 2017 (οι εισηγήσεις δημοσιεύτηκαν στο π. *Τα Ιστορικά*, τχ. 67, Απρίλιος 2018, σ. 235-245)].

Ας περάσουμε τώρα σε μια σύντομη κατόπτευση του ελληνικού εκδοτικού τοπίου τον 19ο αιώνα, η οποία είναι πλέον εφικτή ακριβώς χάρη στην προεργασία που σας παρέθεσα.¹ Για την προϊούσα μαζικοποίηση της παρουσίας του εντύπου αρκεί να πω ότι στις παραμονές της Επανάστασης η μέση ετήσια παραγωγή είχε φτάσει τους 150 τόμους, επίπεδο στο οποίο ξαναβρίσκεται το 1830, μετά την εύλογη υποχώρηση τα χρόνια του Αγώνα, και έκτοτε ο ανοδικός ρυθμός είναι σταθερός, για να ξεπεράσει τους 1.000 τόμους ανά έτος στο τέλος του αιώνα.

Η Ελληνική Επανάσταση σηματοδοτεί βεβαίως τη μεγάλη ανατροπή στον χάρτη του ελληνικού εντύπου, των εκδόσεων που απευθύνονται στους ελληνόγλωσσους πληθυσμούς της Βαλκανικής: ανατροπή στα εκδοτικά κέντρα, τα δίκτυα στήριξης των εντύπων, το δυνάμει αναγνωστικό κοινό και ασφαλώς τα έντυπα καθαυτά.

Από τα πρώτα μελήματα των επαναστατημένων Ελλήνων και των φιλελλήνων που τους στήριζαν, στάθηκε η δημιουργία, στοιχειωδών έστω, τυπογραφείων, για να εξυπηρετηθούν κατά κύριο λόγο οι απαιτήσεις της διοίκησης, ενώ προοδευτικά βρέθηκαν να καλύπτουν ευρύτερες ανάγκες. Τα συναντάμε σε κέντρα των επαναστατημένων περιοχών (Υδρα, Ναύπλιο, Αίγινα, Μεσολόγγι, Αθήνα) και αργότερα σε πόλεις και κωμοπόλεις του νεοσύστατου κράτους. Το 1/5 της παραγωγής μεταξύ 1822 και 1832 προέρχεται από τις περιοχές αυτές, στις οποίες ως

1. [Αναλυτικότερα στοιχεία, χρήσιμα για την κατόπτευση αυτή, εκτίθενται στον τόμο Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδοτική φροντίδα: Άννα Ματθαίου – Στρατής Μπουρνάζος – Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005 (2006²) καθώς και στα δικά μου δημοσιεύματα «Κατάθεση δελτίων», στον εισαγωγικό τόμο της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας 1864-1900*, σ. 7-33· *Από τα κατάλοιπα στις σταθμίσεις*, Αθήνα (ανάτυπο της εισαγωγής στον τ. Β΄ της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2012). Για τους συνδρομητές βλ. επίσης τα σύντομα κείμενά μου «Το στοίχημα των συνδρομητών», στον τόμο *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, επιμ. Χρήστος Λούκος, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, σ. 109-114 και «Συνδρομητές της λογοτεχνίας», στον τόμο *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα. Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης 3-6 Νοεμβρίου 2011, Μνήμη Παν. Μουλλά, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη-Κουλεδάκη, 2014, σ. 459-467. Από την πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία περιορίζομαι εδώ να αναφέρω μόνο τη μελέτη του Αλέξη Πολίτη, που δημοσιεύτηκε εκ των υστέρων: *Η ρομαντική λογοτεχνία στο έθνος κράτος 1830-1880. Ποίηση, πεζογραφία, πνευματική κίνηση, αναγνώστες*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017].*

γνωστόν ουδέποτε προηγουμένως είχαν λειτουργήσει τυπογραφεία. Συγχρόνως, τα ποικίλα μισσιοναριακά έντυπα, που αντιπροσωπεύουν επίσης το 1/5 της παραγωγής των χρόνων αυτών, εκπορεύονταν, σε πρώτη φάση, από τη Μάλτα, ενώ η Κέρκυρα, πρωτεύουσα του ιδιόμορφου βρετανικού προτεκτοράτου των Ιονίων Νήσων, διέθετε τη δική της δημόσια τυπογραφία. Όσο για τις παλαιότερες μητροπόλεις του ελληνικού εντύπου, εξακολουθούν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης αλλά και μετεπαναστατικά να είναι ενεργές. Η Βενετία, όμως, από 52% τις δύο τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες υποχωρεί στο 16% της παραγωγής και στο εξής περιορίζεται εν πολλοίς στα εκκλησιαστικά λειτουργικά βιβλία. Η δε Βιέννη, «το εργαστήριο της νέας των Γραικών φιλολογίας» την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, μόλις ξεπερνά το 4% από 23,8% που συγκέντρωνε προηγουμένως, ενώ οι παραδουνάβιες ηγεμονίες, όπου είχε ανθήσει ο θρησκευτικός ουμανισμός και ο φαναριώτικος διαφωτισμένος δεσποτισμός, εκλείπουν σχεδόν από τον χάρτη, για να επανεμφανιστούν, πλάι στα υπόλοιπα ελληνικά παροικιακά κέντρα, όταν αργότερα ιδίως το μεταναστευτικό ρεύμα θα φέρει εκεί νέους ελληνικούς πληθυσμούς. Παράλληλα, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη γρήγορα βρίσκουν τον βηματισμό τους, που κατά βάση συντονίζεται με τις ζητήσεις των εγγράμματων Ρωμιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Αν, τώρα, παρακολουθήσουμε τη γεωγραφική κατανομή της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής από τα καποδιστριακά χρόνια και έπειτα, όταν παγιώνεται κατά κάποιο τρόπο το δίκτυο των τυπογραφείων, η ταξινόμηση των πόλεων είναι απολύτως ενδεικτική των τάσεων. Διαιρώντας συμβατικά την περίοδο αυτή σε τέσσερα περίπου ίσα τμήματα, η Αθήνα, στο εξής πάντα πρώτη, σχεδόν διπλασιάζει το ποσοστό της επί του συνόλου, από 34,1% τα χρόνια 1828-1845 σε 62,3% μετά το 1882. Η Κωνσταντινούπολη, πέμπτη τη τάξει στην πρώτη φάση, από το 1864 και ύστερα ανεβαίνει στη δεύτερη θέση, αλλά με σχεδόν στάσιμα ποσοστά ως το τέλος του αιώνα, που κυμαίνονται μεταξύ 11 και 12%. Η Βενετία, από δεύτερη πόλη παραγωγής ελληνικού εντύπου με 10,3% τα χρόνια 1828-1845, περνά σταδιακά στην 4η, 5η και 7η θέση· η νεόδημητη Ερμούπολη ξεκινά δυναμικά από το 1828 ακριβώς και με 7,9% ως το 1845 καταλαμβάνει την 3η θέση μετά την Αθήνα και τη Βενετία, για να υποσκελιστεί από την Κωνσταντινούπολη, αλλά και την Κέρκυρα τα χρόνια 1846-1863, να επανέλθει στην 3η θέση μεταξύ 1864 και 1881 και, τέλος, να βρεθεί 4η μετά το 1882, όταν πλέον η Σμύρνη υπερβαίνει κατά πολύ τις επιδόσεις της συριακής τυπογραφίας.

Περιθωριακός, αν και εντεινόμενος, είναι ο ρόλος των υπόλοιπων

επαρχιακών κέντρων της ημεδαπής τα οθωνικά χρόνια: Χαλκίδα (από το 1834), Πάτρα και Λαμία (από το 1836), Τρίπολη (από το 1852), Καλαμάτα (από το 1856) και Μεσολόγγι (από το 1858) από τη δεκαετία του '50 –σημειωτέον ότι οι επαναστατικές τυπογραφικές επιδόσεις στις δύο τελευταίες πόλεις είχαν μείνει χωρίς άμεση συνέχεια. Όσο για τις χρονίες, αναφέρονται σε εκτύπωση αυτοτελών εντύπων πλην μονοφύλλων. Εκτός συνόρων, και μένοντας στις νέες εμφανίσεις επί χάρτου –εξαιρώντας δηλαδή τις πόλεις της Δ. Ευρώπης και όσες είχαν αδιάλειπτη, έστω και υποβαθμιζόμενη μετά την Επανάσταση, παρουσία (Κωνσταντινούπολη, Βενετία, Βιέννη, Κέρκυρα, Μάλτα, Οδησό, Βουκουρέστι κ.λπ.), αλλά μνημονεύοντας όσες είχαν εμφανιστεί στιγμιαία για να εκλείψουν κατόπιν (Χίος, Κυδωνίες, Σάμος)– πρωτοσυναντάμε με ποικίλες επιδόσεις τη Σμύρνη (από το 1832), τη Ζάκυνθο (1845), την Κεφαλονιά (1849) και τη Θεσσαλονίκη (1850), τη Σάμο (εκ νέου από το 1851), την Αλεξάνδρεια (1853), τις Κυδωνίες (1858), τα Χανιά, τη Βράιλα και το Γαλάτσι (1859), τα Ιωάννινα και τη Χίο (1862), το Κάιρο (1863).

Στη συνέχεια και μέχρι το τέλος του αιώνα, όλες οι επαρχιακές πρωτεύουσες και οι σημαίνουσες κωμοπόλεις του ελληνικού κράτους θα αποκτήσουν τυπογραφεία ικανά να εκδίδουν αυτοτελή έντυπα. Σε χρονολογική τάξη: Λευκάδα 1866, Αίγιο 1867, Πύργος 1868, Σπάρτη 1872, Κόρινθος 1874, Λειβαδιά 1877, Άνδρος, Τήνος και Γύθειο 1878, Βόλος και Τρίκαλα 1881, Θήβα, Κυπαρισσία και Λάρισα 1882, Φιλιατρά 1883, Αγρίνιο 1885, Θήρα 1888, Άργος 1890, Σίφνος 1896, Μεσσήνη 1898. Τα ίδια χρόνια εκτός συνόρων, σε Οθωμανική αυτοκρατορία, παροικίες στα Βαλκάνια, Εύξεινο Πόντο και Ανατολική Μεσόγειο, καθώς και στα νησιά με «ιδιότυπο καθεστώς», τυπογραφεία που εκδίδουν αυτοτελή έντυπα, διαθέτουν πλέον η Μυτιλήνη (από το 1864), η Βάρνα (από το 1865), η Αδριανούπολη (από το 1869), οι Σέρρες (από το 1878), το Ηράκλειο, η Λάρνακα και η Φιλιππούπολη (από το 1879), το Ρέθυμνο και το Γιούργεβο (από το 1880), η Κωσταντζα (από το 1881), η Λεμεσός (από το 1882), η Λευκωσία και η Ρόδος (από το 1883), για να ακολουθήσουν η Τραπεζούντα (1886), η Τούλτσα (1887), ίσως οι Σαράντα Εκκλησιές (1889) και η Πέργαμος (1890), το Ταγκανρόγκ (1892), το Μπουργκάς (1897) και η Σεβαστούπολη (1899).

Οπωσδήποτε η εκδοτική παραγωγή των χρόνων αυτών συμβαδίζει με την άνθηση του Τύπου, η οποία παρατηρείται ήδη από την έκρηξη της Επανάστασης, για να αποτελέσει στη συνέχεια τη ραχοκοκαλιά των περισσότερων τυπογραφικών επιχειρήσεων αλλά και των αναγνώσεων του εγγράμματος κοινού. Συχνότατα η εμφάνιση των τυπογραφείων στις πόλεις που μνημονεύτηκαν, συμπίπτει με τη δημοσίευση εφημερίδας. Κάπο-

τε η κυκλοφορία των εφημερίδων προηγείται σημαντικά από την κατά τόπους έκδοση αυτοτελών εντύπων (όπως στην περίπτωση της Σπάρτης [1860], του Γυθείου [1862], της Κυπαρισσίας [1872], της Μεσσήνης [1872], της Άμφισσας [1872], της Θήβας [1874], της Σίφνου [1881], του Άργους [1883]). Άλλοτε πάλι μαρτυρείται κυκλοφορία εφημερίδων, ενώ δεν έχουν εντοπιστεί αυτοτελή έντυπα (Βόνιτσα, Τύρναβος, Άρτα, Καρδίτσα), αλλά ενδεχομένως σε όλες αυτές τις περιπτώσεις μπορεί κανείς να υποθέσει την ύπαρξη και μικρών εντύπων που εξακολουθούν να λανθάνουν.

Άλλωστε, τα τυπογραφεία και τα ολιγάριθμα εκδοτικά καταστήματα εξακολουθούν να προσφεύγουν στο σύστημα της συνδρομής, στο οποίο στηρίχθηκε η λόγια παραγωγή τα προεπαναστατικά χρόνια και το οποίο, έως την καμπή του 19ου αιώνα, την πύκνωση των βιβλιοπωλείων και την ανάδυση των μοντέρνων εκδοτικών οίκων, αποτελεί βασικό μοχλό της εκδοτικής ζωής. Και εδώ η Επανάσταση αποτέλεσε την αναμφισβήτητη τομή. Από 6,6% επί του συνόλου των πράξεων συνδρομής τις δύο προεπαναστατικές δεκαετίες, που εντοπίζονται στις περιοχές που αποτέλεσαν το ελληνικό κράτος, το ποσοστό εκτινάσσεται σε 36,8% μεταξύ 1822 και 1832, ενώ αντιστρόφως ανάλογη είναι πλέον η παρουσία του αναγνωστικού κοινού σε Οθωμανική αυτοκρατορία και Μολδοβλαχία. Στη συνέχεια, πάντως, το ειδικό βάρος των βαλκανικών και μικρασιατικών περιοχών διευρύνεται όσο μεταλλάσσεται η πρακτική της συνδρομής. Η πρακτική αυτή φτάνει στο απόγειό της γύρω στα 1880 και διαρκώς εκλαϊκεύεται, όπως συμβαίνει εν γένει με τα πολιτισμικά φαινόμενα. Σταδιακά μετατοπίζεται το κέντρο βάρους από το κέντρο προς την περιφέρεια, από το εντός στο εκτός συνόρων κοινό και από το λόγιο προς το ευρύτερης κατανάλωσης βιβλίο, τους πρωτοεμφανιζόμενους λογοτέχνες ή την παραλογοτεχνία. Εν τω μεταξύ, οι καπιταλιστικού τύπου επιχειρήσεις, που εδραιώνονται σε όλο το φάσμα της παραγωγής του ελληνικού εντύπου τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, προκρίνουν πλέον διαφορετικού τύπου στρατηγικές, δοκιμασμένες ήδη στην Εσπερία (κυκλοφορία σε τεύχη, πληρωμή με δόσεις κ.λπ.).

Ας περάσουμε, επιγραμματικά πάντα, στη δομή της βιβλιοπαραγωγής, εποπτεία την οποία μας επιτρέπει η υπάρχουσα βιβλιογραφική υποδομή για τον 19ο αιώνα. Μεταξύ των δύο προεπαναστατικών δεκαετιών και της μεταβατικής περιόδου Επανάστασης και Καποδίστρια, ό,τι εν γένει κατηγοριοποιείται ως παραδοσιακό έντυπο περιορίζεται κατά το ήμισυ (από περίπου 60 σε 30%). Εντυπωσιακότερη είναι βεβαίως η συρρίκνωση του εκκλησιαστικού βιβλίου, με το ποσοστό του να υποχωρεί από 41 σε 15%.

Στο εξής, η στάθμιση της έντυπης παραγωγής, η οποία βεβαίως συνι-

στά ταυτόχρονα καλό δείκτη των ιδεολογικών αναζητήσεων-συγκρούσεων και συνάμα ρυθμιστικό τους παράγοντα, έρχεται να επιβεβαιώσει την ιδιοπροσωπία και τις αντιφάσεις μιας κοινωνίας που μετεωρίζεται ανάμεσα στην αναζήτηση της νέας της ταυτότητας και στην πατραγαθία/αρχαιολατρία· ανάμεσα στον ρομαντισμό και τον κλασικισμό.

Η εκπαίδευση, και κατά συνέπεια το σχολικό βιβλίο, εν γένει αναβαθμίζεται και κατέχει, στο εξής, σημαντικό μερίδιο στην έντυπη παραγωγή εντός και εκτός συνόρων, με ποσοστά που κυμαίνονται σε όλον τον αιώνα γύρω στο 20%. Απηχεί απολύτως την αρχαιολατρία, με έκδηλο χαρακτηριστικό στο πεδίο αυτό, πλάι στις τροπές που πήρε το γλωσσικό ζήτημα (καθαρεύουσα/αρχαϊσμός), την εμμονή στις κλασικές σπουδές και την υστέρηση των θετικών-εφαρμοσμένων επιστημών.

Αναβαθμισμένη και η παρουσία της λογοτεχνίας, με τη ρομαντική χρήση του νεοκλασικισμού να πρυτανεύει και την ποίηση να δίνει τον τόνο, σε μια κοινωνία που έχει ανάγκη τη ρητορεία και την προσφυγή στην παραμυθία-υπερανάπληρωση του φαντασιακού. Από τα οθωνικά χρόνια και έως το γύρισμα του αιώνα, περίπου 7.000 τόμοι μπορούν να ενταχθούν στη συμβατική κατηγορία της «λογοτεχνίας», χωρίς να λογαριάζω εδώ την παραδοσιακή λαϊκή βιβλιοθήκη. Το ποσοστό αυτού του λογοτεχνικού εντύπου παρουσιάζει μικρή αλλά σταθερή αύξηση προϊόντος του χρόνου (κυμαίνεται από 13,7% τα οθωνικά χρόνια έως 17,3% τις επόμενες δεκαετίες). Η εσωτερική διακλάδωση του λογοτεχνικού πεδίου εμφανίζει άξιες λόγου διακυμάνσεις: ενισχύεται η πεζογραφία από 36,1% την οθωνική περίοδο σε 44,4% τις επόμενες δεκαετίες, το θέατρο από 19,4 σε 26,3% και η παιδική λογοτεχνία από 2,9 σε 4,3%, ενώ η ποίηση σαφώς υποχωρεί από 41,8 σε 25,1%.

Από την άλλη πλευρά, μόνη η ποίηση είναι όντως κυρίαρχη στην πρωτότυπη παραγωγή (93,8% επί του συνόλου των αυτοτελώς εκδομένων ποιητικών έργων), έναντι 57,9% του θεάτρου και μόλις 20,8% της πεζογραφίας (τα ποσοστά αυτά των δύο τελευταίων κατηγοριών ενισχύονται κατά τι τη Β' περίοδο). Με άλλα λόγια, τα 4/5 της πεζογραφίας είναι μεταφράσεις. Σε αυτή τη μεταφραστική πλημμυρίδα κυρίαρχη γλώσσα πρωτοτύπου είναι ως γνωστόν η γαλλική (82,7% επί των μεταφρασμένων έργων). Στο θέατρο τα ποσοστά εμφανίζονται πιο ισορροπημένα: 40,1% για τη γαλλική γλώσσα έναντι 36,3% για την ιταλική και 7,5% για την αγγλική, ενώ στις ούτως ή άλλως ευάριθμες μεταφράσεις ποιητικών έργων ιταλική και αγγλική γλώσσα προπορεύονται με 26% έναντι 13% της γαλλικής.

Δυο λόγια, τέλος, για τη γεωγραφική κατανομή των εκδοτικών κέ-

ντρων του λογοτεχνικού βιβλίου, που έχουν τη σημασία τους. Πλην της πρωτοκαθεδρίας της Αθήνας, με σημαντικά ποσοστά στη λογοτεχνική παραγωγή έπονται η Κωνσταντινούπολη (13,9%), η Σμύρνη (8,3%) και η Ερμούπολη (5,6%). Σημειωτέον ότι και οι τρεις αυτές πόλεις συγκεντρώνουν στο λογοτεχνικό πεδίο –μεταφράσεις ιδίως μυθιστορημάτων– ποσοστά μεγαλύτερα εκείνων που εμφανίζουν επί του συνόλου της βιβλιοπαραγωγής (στην περίπτωση της Σμύρνης το ποσοστό είναι υπερδιπλάσιο). Μόνο όμως η Κωνσταντινούπολη παρουσιάζει αύξηση, και μάλιστα θεαματική, του ποσοστού της επί της παραγωγής λογοτεχνικού βιβλίου στο τελευταίο τρίτο του αιώνα (περίπου το διπλασιάζει), ενώ Σμύρνη και Ερμούπολη υποχωρούν αισθητά. Το θέατρο εξάλλου (25,8%) και ιδίως η ποίηση (43,4%) τυπώνονται σε αξιοσημείωτα λόγου ποσοστά εκτός των 4 πόλεων που είδαμε έως τώρα, με τα Επτάνησα αλλά και την Κύπρο να κάνουν εδώ αισθητή την παρουσία τους.

Η προϊούσα αστικοποίηση, η διεύρυνση του αλφαριθμητισμού, η συνακόλουθη μαζικοποίηση του αναγνωστικού κοινού, με τους νέους και τις γυναίκες να έρχονται πλέον στο προσκήνιο, φαινόμενα τα οποία απηχούνται στους καταλόγους των συνδρομητών, γίνονται έκδηλα και στο τιτλολόγιο καθαυτό. Η παιδική/νεανική λογοτεχνία και το μυθιστόρημα κυρίως σε αυτό το κοινό απευθύνονται (οι συνδρομήτριες από 2,6% επί του συνόλου των πράξεων προεγγραφής τα οθωνικά χρόνια διπλασιάζονται τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα), ενώ και η παρουσία της παραγωγής των ίδιων των γυναικών πυκνώνει αργά αλλά σταθερά.

Συγχρόνως, δίπλα στη διογκούμενη διοίκηση, με ό,τι αυτή συνεπιφέρει στον κόσμο του εντύπου, π.χ. «συλλογομανία» (καταστατικά, απολογισμοί), η πανταχού παρούσα ρητορεία και η πολιτική αντιπαράθεση (ποικίλοι λόγοι, πολιτικά φυλλάδια κ.λπ.) αντανακλούν τη βαθμιαία είσοδο στον δημόσιο χώρο διαρκώς διευρυνόμενων κοινωνικών στρωμάτων, που διεκδικούν τον λόγο και τη δυναμική παρέμβαση (η πρωτοσοσιαλιστική σκέψη κάνει ακριβώς την εμφάνισή της τα χρόνια αυτά).

Με τα φαινόμενα να πυκνώνουν ιδίως από τον Κριμαϊκό πόλεμο και έπειτα, η ιστορία και αργότερα η λαογραφία, στην υπηρεσία της Μεγάλης Ιδέας, με ολοένα και περισσότερους τίτλους στο ενεργητικό τους, αποτελούν τους πυλώνες της νέας εθνικής συνείδησης και ιδεολογίας, η οποία καλείται να συνενώσει τα διεστώτα στον χρόνο και τον χώρο, να αντιπαρατεθεί σε όσους αμφισβητούν τη συνέχεια –τον Φαλμεράυερ πρώτο-πρώτο– ή σε όσους διεκδικούν τα εδάφη που βρίσκονται στο στόχαστρο του ελληνικού αλυτρωτισμού –τους αναδυόμενους βαλκανικούς εθνικισμούς κατά κύριο λόγο.

Στο τοπίο αυτό η δυναμική του εθνικού κράτους είναι πασιφανής και πολυδιάστατη. Τα $\frac{3}{4}$ της παραγωγής εκδίδονται εντός ελληνικών συνόρων το τελευταίο τρίτο του αιώνα και, παρόλο τον εμπλουτισμό του δικτύου των εκδοτικών κέντρων και την εντεινόμενη διασπορά τους, από το 1870 κι έπειτα η αθηναϊκή παραγωγή υπερβαίνει το 50% επί του συνόλου, ενώ την τελευταία δεκαετία του αιώνα σε αυτήν εκδίδονται τα δύο τρίτα της παραγωγής, με την Κωνσταντινούπολη, υπενθυμίζω, να μην υπερβαίνει το 12%. Τα ποσοστά αυτά γίνονται ακόμη εντυπωσιακότερα, αν συγκριθούν με το δυσανάλογο δημογραφικό βάρος της ελλαδικής πρωτεύουσας σε σχέση με τους ελληνόφωνους πληθυσμούς της Κωνσταντινούπολης τα ίδια αυτά χρόνια.

Δεν είναι όμως μόνο στη γεωγραφία της βιβλιοπαραγωγής που αντικατοπτρίζεται η αίγλη και η ισχύς που αποκτά το νέο εθνικό κέντρο. Εδώ γίνονται σαφέστερες όλες οι πτυχές και εντονότερες οι αποχρώσεις. Εδώ θα δημιουργηθούν οι ρωγμές αλλά και οι προϋποθέσεις της υπέρβασης. Η παράλληλη ανάγνωση της εκδοτικής ιστορίας των δύο πόλεων που πρωταγωνιστούν—έστω με διαφορετικές τονικότητες—στην εμπέδωση του μεγαλοϊδεατισμού, της ιστορίας με άλλα λόγια του αντιθετικού/παραπληρωματικού διπόλου Αθήνα – Κωνσταντινούπολη, έχει τη σημασία της στη συνάφεια αυτή. Αν στην πεζογραφία και το θέατρο τα αντίστοιχα ποσοστά για τα μεταοθωνικά χρόνια είναι 45%-19% και 50,2-14,6%, η απόκλιση μεγαλώνει στην ποίηση (47,1%-6,4%), για να διευρυνθεί ακόμη περισσότερο στις κοινωνικές επιστήμες—με την ιστοριοκρατία πάντα να πρυτανεύει—(66,6%-6,4%) και να αγγίξει οριακά ποσοστά στις θετικές επιστήμες/ιατρική (84,7%-2%). Από όλη αυτήν την περιδιάβαση, αν μη τι άλλο, γίνεται καταφανές ότι την εποχή των εθνών τον τόνο τον δίνει και με το παραπάνω η μικρή πρωτεύουσα του εθνικού κράτους, και μάλιστα εν απουσία αντίστοιχων άνωθεν εκπορευόμενων συγκεντρωτικών θεσμών, με την εξαίρεση βεβαίως του Πανεπιστημίου. Εκεί κτυπά η καρδιά της γενιάς του '80, που ανανέωσε γλωσσικά και αισθητικά τη νεοελληνική λογοτεχνία, εκεί αναπτύσσεται η ακαδημαϊκή κοινότητα και παράγεται πρωτότυπη επιστημονική σκέψη, εκεί αρθρώνεται αξιοσημείωτος κριτικός λόγος και συγκροτείται η νέα οργανική διανοήση του ελληνικού εθνικισμού.

Ως άτυπος προαγωγός της δουλειάς του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου, που εκ των πραγμάτων λειτουργεί ως κεντρικό βιβλιογραφικό αποθετήριο για τον 19ο αιώνα, θα εκμεταλλευτώ, τελειώνοντας, την ευκαιρία της σημερινής συνάντησης για να απευθύνω και από εδώ έκκληση για συνερ-

γασία, αλληλοενημέρωση και συντονισμό των ενεργειών. Και να θυμίσω σε ομοτέχνους και φορείς ότι όσα σας εξέθεσα –φαντάζομαι πως το υποθέτετε κι εσείς– γίνονται πλέον με πολλές δυσκολίες. Προϋποθέτουν, επομένως, εκτός από το πείσμα της ολιγομελούς ερευνητικής μας ομάδας, και τη διαρκή αρωγή από κάθε δυνατή κατεύθυνση. Αρωγή από όσους, στους χαλεπούς καιρούς μας, επιμένουν να θεωρούν απαραίτητα ανάλογα έργα εθνικής αυτογνωσίας. Αρωγή από όσους επιμένουν πως η γνώση, η ιστορική γνώση, είναι ελευθερία.

RÉSUMÉ

Popi Polemi, *Le paysage de l'édition grecque au XIXe siècle*

La communication présentée à Nicosie en octobre 2014, revue et mise à jour pour la publication dans ce volume, visait à démontrer le rôle de l'Atelier Bibliologique "Filippos Iliou" en tant que dépôt bibliographique central et catalogue collectif des imprimés grecs (XV-XIXe s.) et aussi comme cellule de recherches sur l'histoire sociale de la culture grecque. En s'appuyant sur la base de données (le catalogue électronique des imprimés en accès libre à l'adresse www.benaki.gr/bibliology et la base de données des souscripteurs des livres grecs 1749-1922) ainsi que sur les volumes édités par l'Atelier Bibliologique "Filippos Iliou" nous essayons de donner un large aperçu du paysage de l'édition grecque au XIXe s. en examinant: les fluctuations et les ruptures qu'on constate dans la géographie des centres éditoriaux du livre en langue grecque ; les réseaux de soutien financier ; le public des lecteurs et la structure de la production éditoriale (typologie des genres; originaux-traductions etc.). Il apparaît clairement la présence multidimensionnelle du nouvel État national et de surcroît celle de la capitale Athènes, qui, au cours de la dernière décennie du siècle, concentre non seulement des deux tiers de la production éditoriale mais aussi toute l'originalité et le dynamisme de l'*intelligentsia* grecque.